

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ, ԼՐՏԵՍ, ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՍՐՃԱՐԱՆԱՏԷՐ
ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԷՋ. ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԱԻՍՏՐԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ ՊԱՀՈՒՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՏԵՏՐԻ ՄԸ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՄԱՍԻՆ*

Սեպուհ Դալիթ Ասլանեան

Արտասովոր տետրակ մը, որ կը պահուի Աւստրիոյ Ազգային Գրադարանին (Österreichische Nationalbibliothek) մէջ եւ գրուած է ժէ. դարու վերջերուն, ուշադրութիւնս գրաւեց, երբ զայն վերստին քննեցի 2022-ի ամրան Վիեննա կեցութեանս ընթացքին: Ինչպէս պիտի հաստատեմ սոյն յօդուածի եզրակացութեան մէջ, այս գրաւիչ ձեռագիրը, զոր 1891-ին Հ. Յակովբոս Տաշեան խորագրած էր Նկարք եւ Ժամանակագրութիւն, կը խախտէ ուղեգրութեան, առաջին դէմքի պատումի, ժամանակագրութեան, իսլամական եւրասիոյ մէջ «նոր գրագիտութեան» ("nouveau literacy") եւ միջնադարեան արուեստի ուրուագծերու գրքի յստակ սահմանները¹:

Անոր մաս կը կազմեն մայր եկեղեցիներու, սրբազան ծէսերու, կայսերական պալատներու, Աստուածամայրերու, աղանի-

ներու, ծաղիկներու եւ այլոց տասնհինգ գեղեցիկ գծագրութիւններ, որոնցմէ շատերը նուրբ յօրինուածք ունին: Գոյներ գործածուած են յաւելեալ գեղեցկութեան համար: Տետրակը պատկանած է թափառական հայու մը որ ինքզինք կը կոչէ «անարժանի եւ անպիտան մեղսյալիւս, Գաբրիէլ անուն»²:

Զարմանալիօրէն, շատ քիչ բան գրուած է այս անձի մասին, բացի հրապուրիչ, սակայն մոլորեցնող ծանօթագրութենէ մը լուսահոգի Մեսրոպ արք. Գրիգորեանի Վանանդեցի տպագրիչներուն նուիրուած գերազանց մենագրութեան մէջ, ինչպէս եւ նոյնինքն Տաշեանի երկար յօդուածէն Ցուցակին մէջ³: Արշակ Ալպոյաճեան Գաբրիէլին յատկացուցած է քանի մը էջ իր հաստափոր Պատմութիւն Եդուկիոց հայոց հատորին, ինչպէս եւ Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ժէ. դարուն (1946) երկասիրութեան մէջ⁴: Վիեննացի պատմաբան

* Ծնորակալութիւն կը յայտնեմ Սաթօ Մուլալեանին, Հենրի Ծափիրոյին եւ Չեզարէ Սամթուսին, որոնք արժէքատու դիտողութիւններ կատարած են այս յօդուածի սկզբնական տարբերակին մասին, եւ Սառա Շոմալընին, որ կատարած է գերմաներէն անհրաժեշտ թարգմանութիւններ, առանց որոնց այս յօդուածին պատրաստութիւնը կարելի եղած պիտի չլիար: Մասնատու շնորհակալութիւնս ալ կը յայտնեմ Անրիոն եւ հմուտ բարեկամիս՝ Վարդան Մաթեոսեանին իր կատարած արեւմտահայերէն թարգմանութեան համար:

1 Հ. Յակովբոս Տաշեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանի ի Վիեննա*, Վիեննա, Մխիթարեանց տպարան, 1891, էջ 29-34: Իսլամական աշխարհին մէջ առաջին դէմքով պատմաներու մասին անկիւնադարձային յօդուածի մը համար, տե՛ս Cemal Kafadar, *Self and Others: The*

Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature, "Studia Islamica", 69, 1989, p. 121-150:

2 Գաբրիէլ «Եդուկիացի», *Նկարք եւ Ժամանակագրութիւն*, Cod. Arm. 21, Österreichische Nationalbibliothek, folio 35r.

3 Մեսրոպ եպս. Գրիգորեան, *Նոր Արիւթեք եւ դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցոց մասին*, Վիեննա, Մխիթարեանց տպարան, 1969, էջ 57-58, ծանօթագրութիւն 86:

4 Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եդուկիոյ հայոց, տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկութիւններով*, Գաբրիէլ, Նոր Աստղ, 1952, էջ 1060-1062. Նոյն, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ժէ. դարուն, Գաբրիէլ, Նոր Աստղ, 1946, էջ 66-67:

Քարլ Թեպլիի նոյնպէս զբաղած է Գաբրիէլի գործունէութեամբ իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններուն մէջ, բայց անգիտացած է անոր տետրակը⁵: Այս առեղծոածային ճամբորդի ամենէն խորագնաց ու բացայայտիչ ուսումնասիրութիւնը Թերեւս Հ. Համազասպ Ոսկեանի անտեսուած յօդուածն է (1967)⁶: Սակայն, այդ ուսումնասիրութիւններէն որեւէ մէկը չէ խորացած Գաբրիէլի տետրակի բնոյթին, ինքնութեան եւ պատմական արժէքին մէջ, եւ չէ բացատրած հեղինակի խորհուրդը, որ կը մնայ «ստուերամած անձ մը», անորոշութեան մէջ պարուրուած առեղծոած մը⁷: Անոր պատմութիւնը «չփոթեցնող լուսթիւններու» հաւաքում մըն է. խօսքը փոխ կ'առնեմ մեծ պատմաբան Նաթալի Զեմոն Տէյվիսէն, որ գրած է ուրիշ խորհրդաւոր անձնաւորութեան մը՝ ալ-Հասան ալ-Ուազանի մասին (նաեւ ծանօթ *Leo Africanus* անունով)⁸:

Գաբրիէլի տետրակին առաջին անգամ ծանօթացայ 2005-ի շուրջ, երբ լուսահոգի Մեսրոպ արք. Գրիգորեան սիրայօթար կերպով սեւ ու ճերմակ լուսապատճեն մը ղրկեց հօրս միջոցով, որ այդ ժամանակ Վիեննա կը գտնուէր: Վերջերս կատարած այցելութեանս ընթացքին, բարձր սահմանումով թուային լուսանկարներու նոր

շարք մը պատրաստեցի: Գաղափար չունէի, թէ որքա՛ն բախտաբեր պիտի ըլլար այս որոշումը: Բախտաւոր եղայ նաեւ, որ դասական դած էի Վիեննայի համալսարանի ամառնային դպրոցի նիստի մը, որուն ընթացքին առիթը ունեցայ քաղաքի հետիոտն շրջապտոյտի մը մասնակցելու, ներառեալ՝ 1683-ի օսմանեան պաշարման վայրերը: Ի՞նչ գիտնայի, որ շաբաթներ ետք, վերստին հանդիպելով Գաբրիէլի տետրակին, պիտի վերադառնայի պաշարման իրադարձութիւններուն: Պատահակա՜նութիւն մը (Վիեննայի պսակաճեւ ժահրի իջեւանատան մէջ ութօրեայ ակամայ կեցութիւն մը) ժամանակ ընծայեց գնահատելու Գաբրիէլի անտեսուած «անձնափաստաթուղթ»ի (*Ego-document*)⁹ գեղեցկութիւնն ու նշանակութիւնը: Կառավարութեան կողմէ հովանաւորուած սենեակիս առանձնութեան մէջ, ժամանակ ունեցայ արժեւորելու քննութենէս բխած հարցումներ: Ո՞վ էր «անարժանի եւ անպիտան» Գաբրիէլը: Թոքաթէն բնի՞կ էր, ինչպէս ոմանք պնդած էին: Զեռագիրներու մանրանկարի՞նք մըն էր, թէ՞ արեւմտեան Ասիոյ եւ արեւելեան Եւրոպայի կարաւաններու ճամբաները չափող վաճառական մը: Արդեօք

5 Karl Teply, Johannes Diodato: *Der Patriarch der ersten Armenier in Wien*, - "Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien", 28, 1972, S. 31-61. idem, *Ein Vergessenes Kapitel Wiener Geschichte: Die Erste Armenische Kolonie in Wien*, - *Հանդէս ամսօրեայ*, 10-12, 1973, S. 459-490.

6 Հ. Հ. Ոսկեան, Ներսէս Վ. Երեւանցի եւ Բուդա-Վեշտի ազատագրումի համար գրուած հայերէն ծածկագիր անակնորդը, - «Հանդէս ամսօրեայ», 7-9, 1967, էջ 257-282:

7 Այս յօդուածը գրելէ երկար ժամանակ ետք, պատահաբար հանդիպեցայ Ս. Է. Քոլանջեանի յօդուածներուն (տե՛ս Ս. Է. Քոլանջեան, Հայերի մասնակցութիւնը հակաթուրքական լիգայի ստեղծման եւ Հունգարիայի ազատագրման գործում (XVII դ.), - Հայ-հունգարական պատմական ծով (XVII դ.), - Հայ-հունգարական պատմական ծով, 1983, էջ 105-127: Ս. Է. Քոլանջեան, Հայերի մաս-

նակցութիւնը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանէն լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրութեան 300-ամեակի առթիւ), - «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1 (1989), էջ 115-132): Հեղինակը քանի մը էջ կը տրամադրէ Գաբրիէլին, նոյնպէս հիմնուելով Թեպլիի արխիւային գործին վրայ:

8 Natalie Zemon Davis, *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds*, New York, Hill and Wang, 2006, p. 4.

9 Անձնափաստաթուղթերու եւ պատմական հետազոտութեան մէջ անոնց տեղին համար, տե՛ս Kaspar von Greyerz, "Ego-Documents: The Last Word?", - *German History*, 28,3, 2010, p. 273-282, եւ յօդուածներու հետեւեալ ժողովածուն՝ *Touching the Past: Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents*, eds. Marijke J. van der Wal, Gijbert Rutten, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2013:

նիւթե՞ր կը հետախուզէր, անուղղակի աշխատելով Հապսպուրկ կայսր Լէոփոլտ Ա-ի (1658-1705) եւ անոր պատերազմական խորհուրդին համար՝ Վիեննայի օսմանեան պաշարման ժամանակ: Ատիկա կը թելադրէին Գաբրիէլի ծածկագիր հայերէն նամակները՝ Պոլտափեշտի պաշարման ընթացքին (1686) օսմանեան ուժերու զօրաւոր ու տկար կողմերուն մասին, զորս լուսանկարած էի տարիներ առաջ Վիեննայի պետական արխիւներուն մէջ: Արդեօք Գաբրիէլ կրնա՞ր այս բոլորը խառնող գետնառւեծի մը պէս ըլլալ, սահմանները զանցող իր տետրակին նման, ժամանակի ու միջոցի կախարդ մը:

1952-ին լոյս տեսած իր 1700 էջնոց Թոքաթի հայոց պատմութեան մէջ, Ալպոյաճեան կատարած է երկու զարմանալի պնդումներ Գաբրիէլի մասին: Առաջին հերթին, ան կը հաստատէ, որ ասպարէզով պատկերահան էր եւ Հապսպուրկներու տեղեկատուի դեր կը կատարէր, կենսական տեղեկութիւններ մատակարարելով Վիեննայի պատերազմական խորհուրդին՝ Պոլտայի օսմանեան զօրքերու վիճակին մասին¹⁰: Երկրորդ՝ մեկնելով Գաբրիէլի ուղեգրութեան անցողակի նշումէն, թէ Թոքաթ վերադարձած էր մօր այցելելու 1682-ի Զատիկի Կիրակին (տե՛ս ստորեւ), Ալպոյաճեան եզրակացուցած է, որ ան Թոքաթցի էր¹¹: 1965-1967ին, Գրիգորեան ընդունած է Ալպոյաճեանի եզրակացութիւնը Գաբրիէլի Թոքաթցի ըլլալու մասին եւ քայլ մը անդին անցած՝ «Եւդոկիացի Գաբրիէլ» կոչելով զայն, թէեւ Գաբրիէլ երբեք չէ գործածած այս անուանումը: Աւելի՛ն. Գրիգորեան անոր տետրակը

նկարագրած է իբրեւ «օրագրութիւն», որպէս թէ Գաբրիէլ տրամաբանական, օրը-օրին ու կանոնաւոր կերպով նոթագրած ըլլար իր առօրեայ գործունէութիւնը: Մետրոպարքեպիսկոպոս, Գաբրիէլի տետրակի կիսկատար փաստերուն մեկնակէտով, յանգած է այն եզրակացութեան, որ «Գաբրիէլ Եւդոկիացի յաճախակի ու երկար ճանապարհորդած հայ վաճառական մըն էր»¹²:

Գաբրիէլի ասպարէզին ու ծննդավայրի մասին Գրիգորեանի պնդումը երեւութապէս խելամիտ կը թուի: Վերջին հաշուով, ինչպէս Սուրէյա Ֆարուքիի ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուած են, Եւդոկիա (այժմու Թոքաթը) կարեւոր կայան մըն էր առեւտրական ցամաքային ուղիներու խաչմերուկին վրայ, որոնք արեւմտեան քաղաքները՝ Պոլիս, Պրուսա եւ Զմիւռնիա, կը կապէին Ղազվինին, Թաւրիզին, Էրզրումին, Երեւանին, Սպահանին, Հալէպին, Պաղտատին եւ Պասրային՝ արեւմտեան Հնդկաց ովկիանոսի դարպասը¹³: Մէկ խօսքով՝ Թոքաթ եւրասիական առեւտուրի կարեւոր տարանցիկ հանգոյց մը դարձած էր Ժէ. դարէն, եթէ ոչ անկէ առաջ: Ըստ Ֆարուքիի, քաղաքի վերելքը կը ցոյացնէր Սեֆեան Իրանի հոլմ մետաքսի ցամաքային առեւտուրի աճը: Ուշ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարուն, կարաւանները կը միացնէին Իրանի մետաքս արտադրող գիւղական շրջանները Պրուսայի եւ Պոլսոյ հետ¹⁴: Տրուած ըլլալով սերտ կապը Իրանի մետաքսի առեւտուրին հետ, անակնկալ չէր, որ ԺԷ. դարուն հայկական կարեւոր

10 Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց, էջ 1060: Տե՛ս նաեւ հեղինակի կարճ յօդուածը (Արշակ Ալպոյաճեան, Թոքաթցի Գաբրիէլ Ակարիչ, «Զարթօնք բացատիկ», Պէյրութ, 1962, էջ 226-227: Ծանոթակալ եմ վարդան Մատթեոսեանին այս յղումին համար:

11 Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց, էջ 1060:

12 Գրիգորեան, Նոր միւթեր, էջ 143:

13 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 32.

14 Ibid., p. 144.

բնակչությունն մը գոյություն ունենար քաղաքին մէջ¹⁵: Թոքաթի բնակիչները հեռուներէն կու գային եւ բազմաթիւ ենթաէթնիկ (subethnic) պատկանելիութիւններ ունէին¹⁶: Ոմանք բնիկ էին, իսկ ուրիշներ՝ եկուոր, բայց աւելի ուշ արմատախիլ եղած՝ ճելալիներու ապստամբութիւններուն (շ. 1590-1690) եւ վաղ ԺԷ դարու օսմանեան-պարսկական հակամարտութիւններուն հետեւանքով¹⁷: Ուրիշներ ալ Պալքանեան թերակղզիէն եւ նոյնիսկ Խրիմէն կու գային: Այս վերաբնակիչներէն շատերը վաճառականներ էին, որոնք մասնագիտացած էին օսմանեան, Սեֆեան եւ Մուղալ՝ վաղ արդի շրջանի երեք վառօդային կայսրութիւնները (gunpowder empire) իրարու կապող կարաւանային առեւտուրի մէջ: Թերեւս Գաբրիէլ այդ վաճառականներէն մեկը ըլլար, թէեւ ան յատուկ տեղեկութիւն չի տար, թէ ի՞նչ ապրանքներով զբաղած է կամ թէ առեւտուրը զինք հեռւոր վայրեր տանող մղիչ ուժը եղած էր 1682-էն սկսեալ: Իր օրագրութեան մէջ, ճամբորդութիւնները արձանագրած է այն կտրուկ ռոմով, որ յատուկ է ժամանակագրութիւններուն, բայց առանց յայտնի տրամաբանութեան կամ կարգի: Ահաւասիկ բնորոշ օրինակ մը.

Թվոյն. 1682: Էյի Պաղտատ. Սեպտեմբերի ամսոյ 5: [3]ետոյ նաւըն մտայ գնացի Պասրա:

Դարձեալ, նոյեմբերի 30 դարձեալ եկի ի Պաղտատ: Անտի Քերքիւլ[ը]: Անտի՝ Մուսուլ: Անտի՝ Մերտին: [3]ետոյ՝ Տիարպէքիր: Փետրվարի 20: Ելայ Տիարպէքիրու. Յարութեան օրն եկի ի Սեբաստիայ: Նոր կիրակի եկի Թօխաթ. մայրս տեսի: [3]ետոյ ելայ Թօխաթու Մայիսի 25: Եկի Զիլէ: Անտի՝ Էնկիրի: [3]ետոյ՝ Պէկպազարի: անտի՝ Ըստամպուլ: Ըստամպուլու ելայ. Յուլիսի 28, եկի Պէլլըղատ: [3]ետոյ՝ Պուտիմ. Յօգոստոսի. 30, հասայ ի Պուտիմ: Նստայ հոն¹⁸:

Երբ 1682-ին Գաբրիէլ որոշած էր հաստատուիլ Պուտիմ (Պուտափեշտի օսմանեան անունը), քաղաքը գտնուած էր օսմանեան տիրապետութեան տակ Սիւլէյման Ա-ի Սքանչելիի բանակներուն կողմէ (1541) գրաւումէն ի վեր¹⁹: Այս գրաւումը 144 տարի պիտի տեւէր, որուն ընթացքին միջնադարեան հունգարական մայրաքաղաքը օսմանեան պէլլէրպէլիք-ի մը աշխոյժ կեդրոնը դարձաւ: Սակայն, Գաբրիէլի ժամանումէն քիչ մը աւելի քան երեք տարի ետք, Սրբազան Լիկան (եւրոպական իշխանութիւններու դաշինք մը, գլխաւորութեամբ Հապսպուրկներուն ու Սրբազան Հռոմէական Կայսրութեան, որուն կ'անդամակցէին գերմանական իշխանապետութիւններ, Վատիկանը, Վենետիկը, լեհ-լիթւանական հասարակապետութիւնը եւ Ռուսաստանը)²⁰ պարտութեան մատնած էր հզօր օսմանցիները, վերագրաւելով քաղաքը: Նոյն

15 Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Երոկիոյ հայոց, էջ 436-437: Ըստ ֆրանսացի բուսաբան եւ ճամբորդ Ժոզէֆ Փիթոն տը Թուոնըֆորի, 1702-ին, մօտաւորապէս այն ժամանակ, երբ Գաբրիէլ այցելած էր մօրը, 4.000 հայ ընտանիք կամ շուրջ 20.000 հոգի կար Թոքաթի մէջ:

16 Անդ, էջ 1298-1299:

17 Ենկալիներու ապստամբութիւններուն մասին, տե՛ս Հենրի Շափիրոյի գերազանց աշխատութիւնը (Henry Shapiro, *The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire: From Refugee Crisis to Renaissance*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022): Ծաֆ Աքբասի տեղափոխութիւններուն համար, տե՛ս Ասեօ Սեբուհ Դաւիթ Ասլանյան, *Early Modernity and*

Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800, New Haven, Yale University Press, 2023:

18 Գաբրիէլ «Երոկիացի», *Նկարք եւ ժամանակագրութիւն*, Cod. Arm. 21, folio 14v.:

19 Օգտակար քննարկումի մը համար, տե՛ս «Hungary», Gábor Ágoston, Bruce Masters, eds., *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts on File, 2009, p. 255-258:

20 Արժանաւաստ քննարկումի մը համար, տե՛ս Géza Pálffy, *Hungary Between Two Empires, 1526-1711*, translated by David Robert Evans, Bloomington, University of Indiana Press, 2021: Ծնորհակալ եմ Եասիր Երլմազին, որ այս գիրքը ուշադրութեամբ յանձնած է: Փալֆի կը նկարագրէ Սրբազան Լիկան կամ Դաշինքը իբրեւ «Մարտ-

միջոցին, նաեւ յաջողած էին վերանուաճել Հապսպուրկներու էրշէքույվար (թրքերէն Ույվար) բերդաքաղաքը, զոր օսմանցիները գրաւած էին 1663-ին՝ մեծ էպարքոս Քէօփ-րիւլիւ Ահմէտ փաշայի ղեկավարութեամբ²¹։ Ըստ երեւոյթին, Գաբրիէլ մօտէն ակնաւորեալ եղած է այս անկիւնադարձա-յին դէպքերուն եւ գրած։

Թվոյն 1685 Սեպտեմբերի 12, նէմցան առաւ Ույվար. եւ էր Ույվարու մէջն առնաւորտ խոճ օղլին փաշայ։... 45 օր ծեծ Ույվարու բերդն ետոյ յիւրուշով առաւ։ Մէջի տաճիկըն ամեն կոտորեցին²²։

Ույվարի անկումը վճռական եղած է Գաբրիէլի կեանքին մէջ։ Ան ծայր տուած է դէպքերու շարքի մը, որուն հետեւանքով ամուսնութիւն կնքած է քաղաքաբնակ կնոջ մը հետ, որ Հապսպուրկ գործերուն կողմէ ստրկացած էր։ Անոր նկարագրութիւնը լուսանցքանշում մը ունի, ուր գրած է՝ «Որ ժամ ես կարգեցայ, ՚ի Վիեննայ»։

Դարձեալ. իմ կողակից Ույվարու է. եւ էր ազգաւ ալլազգի եւ մեծի զարմէ։ Որ ժամ որ նէմ-ցայու ասկերն առաւ, սա այն ժամ գերի եղաւ անտի, ուղարկեցինք Վեննայ զինքն բ [2] դատերովն, եւ փոքր դուստրն խիստ սիրուն էր. եւ զ [6] տարեկան. նա առաւ փրիինձ Սափոյըն. մօրն կամաւն. եւ ուղարկեաց իւր մօրն. որ տեղ որ է իւր երկիրն. սա մեծ փառաց եւ տեօլվէթի հասաւ։ Եւ է անունըն. աժմա Օլոմպիեայ Պէնէ-տիթթայ։ Եւ ես [յ]ետոյ պսակ առի, հետ ընկե-րոջս Վեննայ Յունվարի 15. Սուրբ ըՍտեփան-նոս եկեղեցին, որ է եպիսկոպոսարան, եւ եր այն ժամ այս մեծ դուստրս, 8 տարեկան։ Դար-ձեալ որժամ քրիստոնէ եղան, ընկերոջս կնկայ-հայր [sic] եղաւ Տիօտաթօն։ Եւ դստերըս եղաւ եփրատօրին հօֆցօլմաստօրին խաթունն. որ է

մեծ խազնատար ասրե էրիկն թագաւորին։ Եւ էր թվոյն 1686 Դեկտեմբերի. 22²³։

Գաբրիէլի իրադարձութիւններով լի կենսապատումին մէջ, այս հատուածը կապող օղակ մըն է, քանի մը աչքառու երեւոյթներով։ Առաջին՝ Գաբրիէլ երբեք չի յիշեր իր կնոջ անունը, թէեւ կ'ակնարկէ մահ-մետական ըլլալուն եւ կարեւոր ընտանիքէ մը սերելուն։ «Ազգաւ ալլազգի» արտայայտութիւնը կը պահանջէ հակիրճ շեղում մը։ Գաբրիէլի ժամանակ, «ալլազգի» սովորաբար «տաճիկ»ի հոմանիշ էր։ Իմաստային լայն դաշտ ունեցող այս բառը ընդհանրապէս մահմետականի կ'ակնարկէր, բայց նաեւ արաբի մը եւ յատկապէս «թուրք»ի մը։ Գաբրիէլի անանուն կնոջ ստրկացումը Ույվարի անկումէն ետք գրեթէ անառարկելի փաստ մըն է, որ ան յայտնի ընտանիքի պատկանող թրքուհի մըն էր, որ թերեւս օսմանցի կարեւոր պաշտօնատարի մը կ'ինը եղած էր էրշէքույվար քաղաքին մէջ։ Երկրորդ հետաքրքրական կէտը ստրկութենէ անոր ազատագրութեան ակնարկութիւնն է։ Գաբրիէլ չ'ըսեր, թէ վճարած է անոր, ինչպէս եւ անոր դուստրերուն փրկագինը, թէեւ կը թելադրէ, որ ասիկա կարելիութիւն մըն էր, գրելով՝ «ուղարկեցինք Վեննայ զինքն բ [2] դատերովն»։ Աւելի հաւանա-կան կը թուի, սակայն, որ յոգնակի «մենք»ի ... գործածութիւնը կ'ակնարկէ ստրկուհիներու ազատագրութեան բարեկամի մը միջոցաւ, որուն անունը կը տրուի աւելի անդին նոյն պարբերութեան մէջ։ Վերջապէս, այս հատուածին երրորդ կէտը, որ Գաբրիէլի ինքնութիւնը պարզելու բա-նալի մը կ'ընծայէ, կը նշէ հեղինակին ակ-

Ապրիլ 1684ին կազմուած միջազգային դիւանագիտական ու ռազմական դաշինք մը՝ Իգմուկ-կենտիոս ԺԱ. պապի (1676-1689) գլխաւորութեամբ։ Լեոփոլտ Ա. կայսեր եւ լեֆ Եան Գ. Սոպիեակի թագաւորի կողքին, այս դաշինքին պիտի միանային Վենետիկի համրապետութիւնը եւ յետոյ, 1686ին, Ռուսաստանը։

21 Andrew Wheatcroft, *Enemy at the Gate: Hapsburgs, Ottomans, and the Battle for Europe*, Berkeley, University of California Press, 2009, p. 67.

22 Գաբրիէլ «Եւոկիացի», *Նկարք եւ ժամանակագրութիւն*, folio, 14v.

23 Անդ։

գծագրած է Սուրբ Էջմիածնի մայր տաճարը, ինչպես եւ Մարիամ Աստուածամայրը, կարգ մը պալատներու կամ սարաւանդներու զուգահեռ: Մանրամասնութիւններու կատարման եւ գոյներու ընկալման նրբութիւնը, ինչպես եւ գրաբար քերթուածներ յօրինելու կարողութիւնը, զինք կը զանազանեն այլ առեւտրականներէ, որոնք ստուար մեծամասնութեամբ հազիւ թէ գրագէտ էին: Այս փաստերը ցոյց կու տան, հակառակ Գրիգորեանի պնդումին, որ Գաբրիէլ պարզ վաճառական է մը շատ աւելին կրնայ եղած ըլլալ: Արդարեւ, Հ. Համազասպ Ոսկեան կը թելադրէ, որ Գաբրիէլ հաւանաբար բնաւ վաճառական մը չէր եւ թերեւս նոյնիսկ թոքաթէն ալ չէր:

Ըստ Ոսկեանի, կեղծ Կալիսթենէսի Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ մեկ ձեռագիրը (Միթթարեան միաբանութեան Վիեննայի ձեռ. 319) մասամբ նկարագրողութեամբ ու ընդօրինակութեամբ է 1694-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ, ոմն «Գաբրիէլ որդեակ Մարկոս»ի կողմէ: 1674-ին դարձեալ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ ընդօրինակութեամբ եւ Վիեննայի վանքին մէջ պահպանութեամբ այլ ձեռագրի մը՝ Սաղմոսարանի մը յիշատակարանը, կը հաստատէ, թէ «եւ ես յետեալ նուաստ Գաբրիէլ որդեակ Մարկոս ծաղկարարի գծագրեցի ձեռամբ իմով»²⁶: Բոլորովին անկարելի չէ, որ

«Գաբրիէլ որդեակ Մարկոս»ը նոյն անձը ըլլայ, որ ընդօրինակած է գունաւոր պատկերագրողութեամբ օժտուած եւ այժմ Ազգային Գրադարանին մէջ (Վիեննա) պահպանութեամբ ուղեգրութեան տետրակը: Սակայն, այս կարելիութիւնը նուազ հաւանական կը դառնայ, երբ նկատի ունենանք, որ Յունուար 1695-ին (այսինքն՝ Աղեքսանդրի վէպի ընդօրինակութենէն եւ պատկերագրողութենէն ամիսներ ետք) մեր Գաբրիէլը վերստին ճամբայ ինկած էր: Անոր տետրակը կ'արձանագրէ ճամբորդութիւններու երկար շարք մը, որ սկսած է ուշ Փետրուարին, երբ կը մեկնի Վենետիկ, ապա «փոստով» կ'երթայ Պոլսոյ, Ֆլորանս եւ Լիվորնո, եւ վերջապէս կը նաւարկէ Մարսէյ եւ Թուլոն²⁷: Օգոստոսի վերջերուն, Գաբրիէլ վերադարձած է Վենետիկ չորս օրով: Հաւանաբար օթեւան գտած է քաղաքի պատմական հայկական հիւրանոցին (Ospedale) մէջ, որ հիմնուած էր 1253-ին եւ հայ վաճառականներու, ուխտաւորներու կամ այլ ճամբորդներու ընթացիկ կացարանն էր²⁸: Վաղ Սեպտեմբերին, ճամբորդած է Նիւրնբերկ եւ Լայփցիկ, հասնելով Պրասլով, ուր գրած է իր օրագրային էջերէն շատերը եւ կատարած՝ քանի մը գծագրութիւններ: Հազիւ շունչ առած, Գաբրիէլ վերստին ճամբայ ինկած է, այս

մած Յովսէփի, Փոքր Հայքի Գարաֆիսար քաղաքին»): Ըստ սոյն վստիւրագին, արձանագրողը 40ամեայ անձ մըն էր (St'u Archivio del Dicastero per la Dottrina della Fede (ADDF), Santo Offizio, Stanza Storica, RR3-d, fols. 152v-153r: Այս տեղեկութեան համար, շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ քրեկամս՝ Չեզարէ Սանթուսին):

26 Անդ, էջ 273:

27 Գաբրիէլ «Յուդիկացի», *Նկարք եւ ժամանակագրութիւն*, folio, 15r. Քիւնյոյն 1695 Փետրվարի 25: Էյի Վեներիկ. կէցայ 8 օր: [Յ]ետոյ գնացի փոստով Պոլսոյ. անտի Ֆլորենցայ. Անտի Ալիկոնայ. մնացի 3 օր. [յ]ետոյ մտայ մասն ապրիլի 11 օրն ոչաքթի գնացի. ի Մառսիլեայ. հասանք 6 օրն: Ապրիլի 17 մտանք ի Մառսիլեայ որ է Ֆոսանցու թաքաւոր հրամանոցն: Եւ է լաւ իսկել է եւ է

քաղքին մէջ տեղն լիմանն. որ է թագաւորական չէքտորիքն հոն եւն ամէն տարի. ճէմն 40: շէքտորիէ: Սրբոյն Աղքատ Ղազար հոս է մահատակվեր. պատկերն շինած է մէկ աղքատի վերայ որպէս որ գլխատերն: Եւ այլ Մարիամ Մակդաղեմացուն ճկնաց մաղարան հոս է»:

28 Վեներիկի հայ համայնքին մասին դասական գործը կը շարունակէ մնալ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայ-Վեներտ կամ յառնչութիւնը Հայոց եւ Վեներտացի ժգ. Դ. եւ ի ԺԵ.-Ձ. դարս*, Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1896: Տե՛ս նաեւ Giorgio Gianighian, *Segni di una presenza*, - "Gli Armeni e Venezia: Dagli Sceriman a Mechitar; Il momento culminante di una consuetudine millenaria", edited by Levon Boghos Zekian and Aldo Ferrari, Venice, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2004, p. 59-92:

անգամ դէպի միջնադարեան Լվով քաղաքը, որ կը գտնուէր լեհ-լիթուանական հասարակապետութեան սրտին մէջ: Հայերը քանի մը ալիքներով հաստատուած էին հոն ԺԲ. դարէն սկսեալ, նախ Անիի թագաւորութեան անկումէն (1045) եւ սելճուքեան կործանումէն ետք (1064), եւ ապա մոնղոլական նուաճումներու հետեւանքով դար մը ետք: Պատմական աղբիւրները կը վկայեն, որ անոնք նշանակալից թիւով ներկայ էին Լվով/Լեմպերկի հիմնադրութենէն (1280) քիչ ետք²⁹: Երբ Գաբրիէլ սկսած է հոն ճամբորդել, հայկական տարրի համեմատութիւնը բարձրացած էր մինչեւ քաղաքի ընդհանուր բնակչութեան 10 առ հարիւրը³⁰: Շատերը արդէն կաթողիկէ դարձած էին, եւ ԺԷ. դարու վերջին քառորդին, քաղաքը Լեհաստանի հայ կաթողիկէ հոծ բնակչութեան թեմի մը վերածուած էր: 1682-1697 ժամանակաշրջանին, Գաբրիէլ չորս անգամ ճամբորդած է Լվով եւ գրեթէ նոյնքան առիթներով՝ Պեկրատ, որ շրջանի միւս կարեւոր հայկական բնակավայրն էր: Արդեօք հոն գտնուած է շրջանի հայ վաճառականներու մեկ քանիին պարտքերը հաւաքելու կամ վճարելու, ինչպէս կը թելադրեն Վիեննայի պետական արխիւներուն մէջ պահպանուած կարգ մը փաստաթուղթեր: Երկար ճամբորդութիւնները կեդրոնական ու աբելեւեան Եւրոպայի մէջ, այնպիսի կարճ կեցութիւններով հոս ու հոն, կը թուին

Գաբրիէլը վերապահ դարձուցած ըլլալ տեղաշարժերու նկատմամբ: Պահ մը, մեր ճամբորդը կը գրէ. «այսու հետեւ. գիտելին Աստուծոյ է թէ այլ ուր պիտի գնամ եւ մնամ. կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի»³¹:

Գաբրիէլ չի գրեր, թէ ինչո՞ւ կը կատարէր այս ճամբորդութիւնները եւ ի՞նչ կ'ընէր իւրաքանչիւր վայրի մէջ, ինչ որ կը դժուարացնէ հաստատել, թէ վաճառական մըն էր, թէ եւ իրողութիւն է, որ նոյն ուղիներէն ճամբորդող հայերու մեծամասնութիւնը վաճառականներ, ողորմութիւն հաւաքողներ կամ ուխտաւորներ էին: Առիթով մը, սակայն, Գաբրիէլ կ'ակնարկէ, թէ առեւտուրը բոլորովին օտար չէր իրեն: Տետրակի սկիզբը (6a-6b էջեր), չորս էջնոց ներդիր մը կայ Գաբրիէլի ձեռագրով, որ կարուած է օրագրին մէջ, թերեւս աւելի ուշ թուականի մը: Հոս կը գտնենք Նիւրեմպրկի եւ Անատոլիոյ ապրանքներու, գնացուցակ մը, ներառեալ «դաշոյններ» եւ հայելիներ³²: Ասիկա կը թուի ցոյց տալ, որ Գաբրիէլ ո՛չ միայն բազմաթիւ աշխարհներու, բայց եւ բազմաթիւ կոչումներու մարդ էր, ներառեալ փերեզակութիւնը եւ թերեւս այլ բաներ: Արդարեւ, վիեննացի պատմաբան Քարլ Թեփլի արխիւներուն մէջ գտած է անոր վիեննաբնակ բարեկամ Տիոտաթոյի վկայութիւնը, որ կը թելադրէ, թէ Գաբրիէլ, ասպարէզով վաճառական էր եւ արհեստով՝ դերձակ: 1685-ին վկայելով

29 Sté Eleonora Nadel-Golobič, *Armenians and Jews in Medieval Lvov: Their Role in Oriental Trade, 1400-1600*, - "Cahiers du monde russe et soviétique", 1400-1600, vol. 20, n° 3-4, Juillet-Décembre 1979, p. 345-388: Sté նաեւ Kornel Nagy, *The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv (Lemberg) (1664-1681)*, "Eastern Theological Journal", 6, 2020, 1, p. 35-75:

30 1624-1635 ժամանակաշրջանի բնակչութեան թուական գնահատումներու համար, տե՛ս Nadel-Golobič. *Armenians and Jews in Medieval Lvov*, p. 352:

31 Գաբրիէլ «Եւդոկիացի», Նկարք եւ ժամանակագրութիւն, folio, 15r: Գաբրիէլի օրագրութեան

բազմաթիւ հատուածներու մէջ դժբախտ ըլլալու մոյմ անհանգստութիւնը կը գտնենք: Օրագրութեան առաջին տողն իսկ մեղամաղձոտ հնչեալով մը ունի. «Թվոյն 1696: Նոյեմբեր 15 ի Պոասլով էի ընտանեօք: Եւ ի հայոց Թվոյն ՌժՆԵ [1145+551=1696] Նոյեմբերի Ե [5] [sic], էիմք ի Պոասլով: Այսուհետեւ գիտելին Աստուծոյ է թէ ուր պիտի բնակիմք» (ամդ, 1r):

32 Ամդ. «Թվոյն 1697, փետրվարի 28 Այլ եւ հայոց Թվոյն ՌժՆԶ [1146] փետրվարի ԻԸ [28] Պոասլով գրեցի այս տէֆթերս որ Պոասլով խրեա եմ արեւ միրըն պէտքու ընգակ»:

Վիեննայի դատարանի մը առջեւ, Տիոտաթօ ո'չ միայն հայթայթած է Գաբրիէլի ճշգրիտ ծննդավայրը, այլեւ արհեստը: «Գաբրիէլ Սարտօ [Gabriele Sarto] կոչուած հայը, ծնած՝ Գարահիսար, Փոքր Հայքի մէջ», վկայած է Տիոտաթօ, «ինքզինք դերձակ կը կոչէ, որովհետեւ ամեն հայ վաճառական արուեստն ու արհեստը կը սորվի միաժամանակ (այս ձեւով՝ ես նաեւ ոսկերիչ եմ): Եւ այս անձը պատուարժան վաճառական մըն է եւ ներկայիս հարուստ վաճառական եղբայր մը ունի Ադրիանապոլսոյ մէջ: Այս Գաբրիէլը յաճախ Լեհաստան էր առեւտրական ապրանքներով, որուն համար հաստատում պիտի բերեմ եթէ հրահանգուի»³³: Վաղ արդի շրջանի «հետախուզական ցանցեր»-ու եւ լրտեսութեան մասին նոր աշխատութիւններ երեւան հանած են թէ ինչպէ՛ս լրտեսութեան մութ ենթաշխարհին մէջ գործող անձեր յաճախ բազմակի ինքնութիւններ ու արհեստներ ունէին: Արդեօք Գաբրիէլ այդ գաղտնի գործակալներէն մեկն էր:

Քարլ Թեփլի, հետազօտելով ուշ Ժէ. դարու Հապսպուրկ-օսմանեան հակամարտութիւններու ընթացքին «Հայերու խաղացած նշանակալից դերը կայսերական լրտեսութեան եւ հետախուզութեան ծառայութեան բարդ կառոյցին մէջ»³⁴, պեղած է մեծածիւ փաստաթուղթեր, որոնք Գաբրիէլը կը գետեղեն Հապսպուրկ պատերազմական խորհուրդին հետ կապուած ու լաւ մշակուած ցանցի մը կեդրոնը:

Աւստրիական պետական արխիւներու "Hungarica" շարքին մէջ պահուած ու

Գաբրիէլի ձեռամբ գրուած վեց նամակներու թղթակալ մը կ'ամրացնէ Թեփլի պնդումները: Վիեննայի երկհարիւրամեակին առթիւ (1883) յայտնաբերուած այդ նամակները առաջին անգամ ուսումնասիրուած են հունգարահայ գիտնական Մոլնար Անթալի կողմէ³⁵: Անոր հետեւած են, աւելի ուշ, Հայկ Պէրպէրեան, Գրիգորեան, Ոսկեան եւ յատկապէս Քարլ Թեփլի: Նամակները գրուած էին ծածկագիր մելանով (*encre sympathique*), որ միայն ընթեռնելի է երբ նամակը բոցի կը մօտենայ. ահա թէ ինչու որոշ բնագիրներ մասամբ այրած են: Յունիս-Յունիս 1686-ին գրուած նամակ մը, օրինակ, սեւ մելանով շարադրուած գրաբար քանի մը տող ունի, որոնց կը հետեւի ծածկագրուած նամակ մը, որ ուղղուած է Հապսպուրկներու պատերազմական խորհուրդի պետ՝ Պատէնի բզեշխ Հերմանին, եւ Գաբրիէլի վիեննաբնակ հայ բարեկամին՝ "Diodato Armeno".

A Sua H. S. Hermann di Baaden

Al Johannes Diodato Armeno

Յոհաննէս աղային,

ի նուաստ անարժանէս հասցէ շատ բարեւ իմ սիրելի աղայ Յոհաննէս չէլէպուն ծանուցումն լինայ քեզ, ահայ մեր բանն աստուած մնաց. այսու հետեւ դուք գիտէք այլ ինչ ասեմ. բաւէ իմաստնոցը:

Գրեցաւ գիրս թվին ՌձԼԵ [1135+ 551= 1686] յունիսի ամսոյ Ժը [18] օրն ուրբաթ: Ի անարժան Գ[ա]բ[րիէլ]

Ձեր Հրամանուցդ ով սիրելի ով բարեկամ»³⁶:

33 Karl Teply, *Gabriel aus Şebinkarahisar: Ein Abenteuer im Dienst grosser Politik Der Kundschafter und Saboteur Gabriel aus Şebinkarahisar und die Wiedereroberung Ofens 1686*, - Համդէս ամսօրէայ, 4-6, 1973, էջ 220:

34 Teply, Johannes Diodato: *Der Patriarch der ersten Armenier in Wien*, S. 32.

35 Molnár Antal, *Örmenyek Buda Visszafoglalásánál*, - Armenia: Magyar-Örményi Havi Szemle, 1, 1887, p. 3-7.

36 "Kundschafterbrief des armenischen Schneiders Gabriel aus der belagerten Festung Ofen an den Wiener Kaufmann Johannes Diodato mit Anweisungen an die Kaiserlichen (mit sympathischer Tinte)", Haus-Hof- und Staats Archiv (HHSta), Hungarica (Ungarisch Akten), Türkei, Fasc. 153.

մաճայն, օսմանեան զօրավար Գարա Մուսթաֆայի բանակը ստիպուած էր առանց կարգ ու կանոնի նահանջ մը կատարելու քաղաքը շրջապատող «թրքական վրաններու իր անսահման ծով»ուն հետ, խորհրդաւոր հատիկներով լեցուն հազարաւոր տարօրինակ պարկեր ձգելով իր ետին: Այդ միջոցին, Կէրկի Քոլչիցկի անունով լեհ արկածախնդիր մը պատմութեան բեմը մտած է: Վիեննա գտնուող Քոլչիցկի ինքզինք իբրեւ «հետախոյզ» առաջարկած էր վիեննացիներուն, քանի որ լաւագիտակ էր թրքերէնի ու թրքական սովորութիւններուն, եւ կայսերական բանակի հրամանատար դուքս Շառլ տը Լոռէնին (1643-1690) էական տեղեկութիւններ հաղորդած է օսմանեան պաշարողները վտարելու գործին համար: Իբրեւ փոխհատուցում, կայսրը իրեն թոյլ տուած էր ուզածը խնդրել, ու Քոլչիցկի ընտրած էր թուրքերու կողմէ լքուած «ուղտի ուտելիք»ը: Կ'ըսուի, թէ միայն ան ըմբռնած է օսմանեան զօրքերուն ձգածը նահանջի պահուն. սուրճի կանաչ հատիկներու 500 փառնտ, որուն բովելու, աղալու եւ եփելու արհեստը սորված էր Արեւելք անցուցած ժամանակ³⁹: Ասոր հետեւանքով, ըստ այս ժողովրդական առասպելին, հիմնուած էր Վիեննայի «Կապոյտ շիշ» անունով առաջին սրճարանը⁴⁰: Սակայն, Վիեննայի սրճարաններու իսկական պատմութիւնը շատ աւելի բարդ է, թէեւ պակաս հետաքրքրական չէ:

Թեփլի վերաքննական պատմութիւնը փարատել է բազմաթիւ առասպելներ, որոնք շրջապատած են Վիեննայի սիրոյ պատմութիւնը սուրճի հատիկին հետ: Ըստ անոր, քաղաքի առաջին սրճարանի հիմնադիրը Յովհաննէս Աստուածատուրեան անունով մեկն էր, աւելի ծանօթ Joannes Diodato լատինացած անուանումով: Քիչ բան ծանօթ է Տիոտաթոյի սկզբնական կեանքի մասին:

Թեփլի, փաստաթուղթերու շարանի մը հիմամբ, որ կը ներառէ նոտարական արձանագրութիւններ, խնդրագիրներ եւ այլք, որոնք պահպանուած են քաղաքի Haus-Hof-und Staats Archiv-ին մէջ (HHSta), կը փաստարկէ, որ Տիոտաթո՝ Հայ ոսկերիչ-վաճառականի մը զաւակը, ծնած էր Կ. Պոլիս, հաւանաբար 1644-ի շուրջ: Տասնմեկ տարեկանին, հօր ընկերացած էր առեւտրական ճամբորդութեան մը դէպի Արեւմուտք, 1655-ին առաջին անգամ Վիեննա ժամանելով: Երեք տարի ետք, «կ'ըսուի, թէ ներկայ եղած է հօր հետ կայսերական թագադրութեան Ֆրանքֆուրթի մէջ, եւ յաջորդ տարիներուն անոր ընկերանալով դէպի Հոլանտա, Ֆլանտրիա, Անգլիա, Ֆրանսա, Սպանիա եւ Իտալիա ուղեւորութիւններուն»: Կաթողիկէ դաւանանքը որդեգրած ըլլալով հօր պէս, կը թուի, թէ 1666-ին Տիոտաթո վերջնական կայք հաստատած է աւստրիական մայրաքաղաքին մէջ: 1960-ական թուականներուն կատարած ռահվիրայական հետազօտութենէն մեկնելով, Թեփլի կը հաստատէ, որ Վիեննայի նոր բնակիչը հարստութիւն մը դիզած էր կաշիներու, կենդանիի մորթերու եւ նոյնիսկ մեղրամոմի առեւտուրով Վիեննայի, Պելլրատի եւ Անատոլիոյ միջեւ: Գործը տուժած էր 1680-ական թուականներուն, երբ Օսմանեան կայսրութիւնը խախտած էր Հապսպուրկներու հետ կնքուած Վասվառի դաշնագիրը (1664): Այս լարուածութիւնը պիտի յանգէր Վիեննայի երկրորդ պաշարումին: Ըստ երեւոյթին, Տիոտաթո շրջադարձ մը կատարած է առեւտրական գործարքներուն մէջ, դառնալով Հապսպուրկ բանակի զէնքերու մատակարար եւ աւստրիական դրամահատարանի արծաթի մատակարար: Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, Տիոտաթո նաեւ Վիեննայի սրճարաններու նախակարապետն էր: Վերջապէս, ան նաեւ գնած է

39 Օգտակար ամփոփումի մը համար, տե՛ս Bennet Alan Weinberg, Bonnie K. Bealer, *Caffeine: The Science and Culture of the World's Most Popular Drug*, New York, Routledge, 2002, p. 75-78.

40 Ibid., p. 77.

Իր օրագրութեան կարեւոր հատուածի մը մէջ, Գաբրիէլ ակնարկած է Վիեննա այցելութեան.

Թվոյն հայոց ՌՃԼԴ [1134] լաթինացոց: 1685 ես եկի սեպտեմբերի 20 Թուրքաց երկրէն Պէլլըղատու ի Պուտիմ. անտի Գոմորան որ է Մաճարու երկիր. անտի Յեանըղ: Անտի Հոկտեմբերի 10, եկի ի Վեննայ որ է Պէջ. եւ է Թախտ Ենփերատորին⁴⁴:

Գաբրիէլ չի յիշեր Շահինը կամ Տիոտաթոն այս շրջագիծին մէջ, բայց կրնանք վստահ ըլլալ, որ այս ժամանակ առաջին անգամ մտած է «պարսիկ բժիշկ»ի եւ հայ սրճարանատիրոջ՝ պատերազմական խորհուրդի նախկին հետախոյզներու լրտեսական ցանցին մէջ: Փաստերու հատուածական հետքեր քով-քովի բերելով, Թեփի կ'առաջադրէ, որ Շահին առաջինը փորձած է Գաբրիէլը հաւաքագրել լրտեսական աշխարհին, զինք քաջալերելով Պուտա վերադառնալ իբրեւ «գաղտնի գործակալ»: Հետաքրքրական է, սակայն, որ Տիոտաթոն էր, որ, պատերազմական խորհուրդի նախագահ Հերման տի Պատէնի հաւանութեամբ, ի վերջոյ յաջողած էր հաւաքագրել հայ ժամանակագիրը, նկարիչը ու դերձակը դէպի Պուտա առաքելութեան մէջ, կանխավճար մը տալով ապագայ ծառայութիւններուն հաշուոյն⁴⁵: Գաբրիէլ, որուն եղբայրը ակնառու վաճառական մըն էր Ադրիանուպոլսոյ մէջ, առեւտրական շահեր ունէր Եւրոպայի մէջ: Ան կը թուի Վիեննա այցելած ըլլալ Պելկրատի եւ Լվովի, օրինակ, իր պարտքերը փակելու ուղղուած յաւելեալ դրամ շահելու հեռանկարով: Թերեւս հայազգի Տիոտաթո արդէն կապի մէջ էր Գաբրիէլի հետ Պուտայի իր հայկական կապերուն միջոցով, ներառեալ Շահինի եղբայր Վարդանը, եւ այս ծածուկ «սփիւռքեան»

ցանցին անդամակցութիւնը առաջին հերթին այդ անհատները քով-քովի բերելու վճռական գործօն մըն էր: Բայց արդեօք Տիոտաթո հա՞յ էր, ինչպէս անոր ուղղուած Գաբրիէլի նամակները ցոյց կու տան: Թէ՞ Վիեննայի առաջին սրճարանատէրը «յոյն» էր, ինչպէս կարգ մը ժամանակակից աղբիւրներ կը պնդեն:

Քանի որ Ժէ. դարու Վիեննայի արեւելյան եւրոպացի եւ պալքանցի վաճառականները հաւաքաբար ծանօթ էին իբրեւ *raizen* (խումբ մը, ուր յոյներ, սերպեր, լեհեր, ռակուզացիներ եւ հայեր երբեմն կը մտնէին անխտիր), Տիոտաթո պարագայաբար յիշուած է իբրեւ «յոյն»⁴⁶: Տիոտաթոյի հայ ըլլալու ուժեղ ապացոյց է Գաբրիէլի տետրակին մէջ յիշատակութիւնը, թէ բարեկամ էր Տիոտաթոյի հետ, որ 1686-ին, Պուտայի անկումէն քիչ ետք, անոր մահմանական կնոջ կրօնափոխութեան կնքահայր եղած էր: Գաբրիէլի ծածկագիր նամակները ուղղուած են “*Diodato Armeno*”-ին ու գրուած են գրաբարի ու ժողովրդական լեզուի խառնուրդով մը, որ յետոյ իտալերէնի թարգմանուած է թէ՛ Ներսէս վրդ. Երեւանցիի (արդէն Լէոփոլտ կայսեր անձնական մատրանապետ) եւ թէ՛ Տիոտաթոյի կողմէ: Ասիկա աւելի կ'ամրապնդէ այն տեսակէտը, որ Տիոտաթո հայ էր, որքան որ Ժէ. դարու նման ինքնութիւններ անդրմշակութայնացուած ու պղտորուած եղած ըլլան: Արդէն յիշուած իր ուսումնասիրութեան մէջ, Ոսկեան զգուշաւոր կերպով կը թելադրէ, որ Տիոտաթո կրնայ «յոյն» եղած ըլլալ, քանի որ յայտնապէս գրաւոր հայերէն լաւ չէր հասկնար: Այս կարելիութիւնը, Ոսկեան կը պնդէ, կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ Ներսէս Երեւանցի Գաբրիէլի գաղտնի նամակները թարգմանելու պատուէր ստացած է:

44 Գաբրիէլ «Եւրոպիացի», Նկարք եւ ժամանակագրութիւն, folio, 12r.

45 Teply, Johannes Diodato: *Der Patriarch der ersten Armenier in Wien*, S. 47-48.

46 Ibid., S. 31-32.

շրջանին, Ներսէս զբաղած էր «վասն թարգմանութեան թղթի»: Ինքնին, այս փաստի ընդունումը կը հաստատէ Գաբրիէլի դերը իբրեւ լրտես ու լրաբեր, նոյնիսկ եթէ Ռօշ-քա, զգուշութեան նկատառումով, անոր անունը չի յիշեր: Բայց Պոլտա ապրող անանուն նամակագիրը բաւարար յանդուգն էր, որ «զհուր ետ Պարութին» ուղղակի քարաչէն բերդաքաղաքին մէջ: Ռօշքայի գործածած բառը Պարութ է (կամ պարութխանէ՝ վառօդարան): Այս համարձակ գործողութեան մէջ Գաբրիէլի հնարաւոր մասնակցութեան հարցը քանի մը ուրիշ հարցեր կը յարուցանէ: Պոլտայի պաշարման վերջին ամիսներուն, վառօդարանի անսովոր մեծ պայթում մը եղա՞ծ է: Եթէ այո, նման պայթում վճռական դեր կատարա՞ծ է 1686-ի Հապսպուրկ-օսմանեան առճակատման մէջ: Արդեօք Գաբրիէլ այս պայթուցիկ զարգացման պատճառն էր:

Պարութը հրդեհելու բաժինը այնքան շփոթեցուցիչ էր, որ Ռօշքայի առաջին ընթերցողներէն մեկը՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը, զայն բռնազբօսիկ համարած է: Լեհահայ պատմութեան իր 1896-ի ուսումնասիրութեան մէջ (Կամենից), Ալիշան ամբողջութեամբ մէջբերած է Ռօշքայի վերի հատուածը, կատարելով բնագրէն բացայայտ շեղում մը: Փոխանակ Պարութին ընթերցումին, ենթադրած է, որ բառը աղաւաղում մըն էր Պարոնութեան բառին եւ իր զարմանքը յայտնած՝ բացականչութեան նշան դնելով «զհուր ետ» արտայայտութեան

վրայ: Կէս դար ետք, Ալպոյաճեան եւ Հրաչեայ Աճառեան, որոնց մատչելի չէր Ռօշքայի ձեռագիրը, Ալիշանի դարձարձիկ արտագրումին հետեւեցան: «Զհուր ետ Պարութին» արտայայտութեան իմաստը ըմբռնել չկարենալով, Ալպոյաճեան սխալ կարդացած է հատուածը, հասկնալով որ կայսրը Ներսէսը նշանակած էր իբրեւ իր տարածքի «պարոն», որովհետեւ Գաբրիէլի նամակը թարգմանած էր⁵⁰: Իբրեւ հետեւանք, երկու գիտնականները ոսկեայ առիթ մը փախցուցին Պոլտայի պաշարումին Գաբրիէլի դերակատարութեան իրենց իմացութիւնը ընդլայնելու: Ընդհակառակը՝ Ոսկեան, որ Ռօշքայի ձեռագրի համառօտ տարբերակ մը հրատարակած է 1964-ին, խնդրոյ առարկայ պարբերութիւնը ճիշդ կարդացած է, բայց չէ յաջողած քննել բոլոր հետեւանքները: Ամբողջովին հասկնալու համար Ռօշքայի առեղծուածային ակնարկութիւնը վառօդի ամբարի պայթումին մասին, նախ պէտք է դիմել պաշարումին ժամանակակից ու հրատարակուած պատումներուն, որուն պէտք է հետեւին յատկապէս Վիեննայի կայսերական եւ պետական արխիւներէն փաստաթուղթեր:

Պաշարման առաջին տպագիր ժամանակակից պատումներէն մէկը՝ Ժան Տոնօտը Վիգէի Պոլտայի պաշարման պատմութիւնը (1687), Պոլտայի գրաւման նախօրեակի գլխաւոր իրադարձութիւններուն վերաբերեալ պատկերաւոր եւ այժմէական տեղեկութիւններ կը պարունակէ: Տը Վիգէ՝ բե-

50 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ, հաստատեց յաւելումով, Վեմետիկ, Ս. Ղազար, 1896, էջ 145: Խնդրոյ առարկայ պարբերութեան Ալիշանի ընթերցումը հետեւեալն է. «...որ ի Պոլտայն էր եւ զհուր (!) ետ պարոնութիւնն, առնէ զնա պաղատան իւրոյ երէց, որ կոչի Գաբելլան, եւ յետոյ կանոնիկոս մոյն եկեղեցոյն»: Ալիշան իրաւունք ունէր «զհուր» բառէն կասկածելու, որ անիմաստ է երբ կը զուգարդուի «ետ» բայի եւ «պարոնութիւն» ուղիղ խնդրի հետ: Անոր հետագայ ընթերցողները,

որ, ներառելով Ալպոյաճեանը եւ մոյնիսկ Աճառեանը, ազատօրէն վարումն են այս հատուածը կարդալու ժամանակ, իբրեւ թէ Ներսէս պարոնի տիտղոս ստացած էր: Ալպոյաճեան փորձեց իմաստաւորել Ալիշանի դարձարձիկ ընթերցանութիւնը եւ առաջարկեց հետեւեալ մեկնաբանութիւնը. «Թարգմանութեանց համար ստացաւ պարոնութիւն եւ անուանուեցաւ պալատի երէց կամ գաբելլան, եւ յետոյ կանոնիկոս՝ մոյն եկեղեցիին» (Ալպոյաճեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան, էջ 167-168):

ղուն գրող և *Le Mercure de France* ֆրանսական պարբերականների հիմնադիր, քաղաքի 78-օրեայ պաշարումի եւ բերդի անկումի ժամանակագրութիւնը մատուցած է գրեթէ համաժամանակեայ կերպով: Հաւանաբար օգտուելով Փարիզի եւ այլ եւրոպական մեծ քաղաքներու մէջ բազմաթիւ ձեւերով շրջան ընող լրատուութիւններէ, 22 Յուլիսին տը Վիգէ նկարագրած է պատերազմի ճակատագրական անկիւնադարձի մը կարեւոր զարգացումները: Առաւօտեան վաղ ժամուն Պաւարիոյ կայսերընտիրի եւ անոր զօրքերու յառաջխաղացքը պատմելէ ետք, տը Վիգէ պատկերաւոր նկարագրութիւն մը կու տայ զանգուածային պայթումի մը եւ սնկաձեւ հրեղէն ամպի մը, որ յանկարծ վառած է երկինքը կանուխ առաւօտուն:

Մուխը այնքան թանձր էր, որ քաղաքը որոշ ժամանակ տեսանելի չէր: Ռումբի ազդեցութեան կամ այլ արկածի պատճառով, կրակի մատուցեալ վառօդարան մը, որ պատին մօտ էր եւ աւելի քան քառասուն քայլ երկար էր, հետեւաբար մեկը կրնար հոն մագլցած ըլլալ եթէ գետը մոտքի արգելք չըլլար: Հետեւակազօրի անդամները ստիպուեցան նետուիլ Պաւարիոյ կայսերընտիրի վրայ՝ խրամատներուն վրայ ինկող մեծաքանակ քարերէն զինք պաշտպանելու համար⁵¹:

Գիտնականներն ու ժամանակակից ականատեսները «միաձայնութեամբ արձանագրած [են], որ շուրջ 400 թոն վառօդ պայթած էր» բերդաքաղաքի ռազմամթերքի եւ վառօդի կարեւոր պահեստի մը մէջ⁵²:

Հայն համամտութիւն կայ նաեւ, որ պայթումը Պուտայի շուրջ 1.500 օսմանեան պաշտպաններու կեանքը հնձած է⁵³: Նուազ յստակ է, սակայն, պայթումի պատճառը: Ինչպէս կը թելադրէ տը Վիգէի վկայութիւնը, ժամանակակիցները կասկածած են, որ պատճառը Հապսպուրկներու ճամբարէն արձակուած ռումբի մը բախտաւոր հարուածն էր կամ վայրը պահող օսմանեան պաշտօնեաներու անզգուշութիւնը (թերեւս ծխելը): Շրջահայեաց կերպով, Թեփլի երրորդ կարելիութիւն մը կ'աւելցնէ. մեր գծագրիչ, լրտես, դերձակ եւ այժմ խափանարար Գաբրիէլի հետ կապուած գաղտնի խմբակի մը սարքած խափանարարութիւնը: Օրինակ՝ կայսերական պատերազմական խորհուրդի ամենօրեայ գործունէութեան վերաբերող փաստաթուղթերու վրայ հիմնուելով, Թեփլի կը նշէ, թէ Գաբրիէլին «Հազար ոսկի դրամներ»ու կանխավճար տրուած է, բայց անոր կեցուածքը երկդիմի եղած է: Վիեննացի պատմաբանը կը մէջբերէ Տիոտաթոյի զեկոյց մը Խորհուրդին՝ 18 Յունիս 1686 թուակիր. «Շունը չ'ուզեր կրակի տալ վառօդարանը, որովհետեւ, ըստ իր ըսելուն, վերէն [պատերազմական խորհուրդէն] նամակ ստացած չէ..., գրած եմ քանիցս ձեզի որպէսզի ղրկեմ այս նամակը եւ կարենամ համոզել զինք: Ի՞նչ պէտք է ըսեմ: Յանցանքը ձերն է...»⁵⁴: Այս խոստովանութիւնը, որ գրի առնուած է ճակատագրական դէպքէն ճիշդ երկու շաբաթ առաջ, ինչպէս եւ ներսէս վարդապետի ակնարկութիւնը, թէ Պուտայէն գաղտագողի

51 Jean Donneau de Visé, *Histoire du Siège de Bude*, (Lyon: 1688) p. 111-112 ("Il s'éleva une fumée si épaisse qu'on fut quelque temps sans voir la Ville. Soit par l'effet de la Bombe, soit par quelque autre accident, le feu s'étoit mis à un Magasin à poudre, qui estant proche de la muraille en renversa plus de quarante pas de longueur, en sorte qu'on y eust pû monter aisément, si la Riviere n'en avoit pas empêché l'accez. Des Fantassims le jeterent sur l'Electeur de Baviere pour le garantir des pierres qui tomboient en quantité dans les Tranchées").

52 St'u Gábor Ágoston, *Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, "Turcica", 25, 1993, p. 75-96, լատիսպէս էջ 94:

53 Teply, *Gabriel aus Šebinkarahisar*, S. 231.

54 Karl Teply, *Die Einführung des Kaffees in Wien: Georg Franz Koltschitzky Johannes Diodato Isaak de Luca*, Vienna, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 1980, S. 126.

նամակագիր մը «զհուր ետ Պարութին», չի բացառեր այն կարելիութիւնը, որ Գաբրիէլ կազմակերպած ըլլայ պաշարումին այս պայթուցիկ աւարտը: Եթէ մատ ունեցած է այս դաւադրութեան մէջ, ինչպէս Թեփիլի կ'առաջարկէ զգուշութեամբ, ամենայն հաւանականութեամբ ատիկա իրագործած է Եռուստֆ անուանով մարդու մը օգնութեամբ, որ վառօդարանի տեղակալ Մուրատ աղայի օգնական կամ չուխատար էր: Օսմանցի ձերբակալուած պաշտօնեաներ փաստօրէն առաջնակարգ կասկածելի նկատած են Եռուստֆը՝ հայ դաւանափոխ ենիչերի մը, որ չորս տարի ծառայած էր Մուրատ աղային: Սակայն, յստակ չէ, եթէ ան մեղաւոր կամ քառութեան նոխազ դարձած է՝ պարութխանէի պահակ միւս ենիչերիներուն պարտազանցութեան դիմաց⁵⁵:

Արդարեւ, ժամանակաշրջանի փաստաթուղթերէն մեկ քանին ճիշտ այս ուղութիւնը կը մատնանշեն: Ըստ Թեփիլի օգտագործած աղբիւրներուն, Գարագաշ անունով հայ վաճառական մը (Տիրոտաթոյի գործընկեր մը, որու գլխաւոր կեդրոնը Պոլսոյ էր)⁵⁶ կաշառած էր մահմետական զնդապետ Ահմէտ փաշան, որ կը վերահսկէր վառօդարանի գործերը Պոլսոյ պաշարման ընթացքին, պատերազմական խոր-

հուրդի նախագահ Հերման տի Պատենի աջակցութեամբ եւ Գաբրիէլի մասնակցութեամբ: Անկախաբար թէ 22 Յուլիսին ո՞վ կատարած է վառօդարանի պայթումի գործողութիւնը, վերի քննարկումէն որոշ յստակութեամբ երկու բան երեւան կու գայ: Առաջինը՝ շատ հաւանական կը թուի, որ Գաբրիէլ, որ պատերազմական խորհուրդէն կանխավճար ստացած էր Պոլսոյ իր գործողութիւններուն համար, դասաւորած էր, որ վառօդարանի պատասխանատու մը «ետ զհուր Պարութին», ինչպէս Ռօշքա գրած էր վերի շփոթեցուցիչ պարբերութեան մէջ: Երկրորդ եւ աւելի կարեւոր՝ Թեփիլի մանրակրկիտ պրպտումը Վիեննայի Haus-Hof- und Staats Archiv-ին մէջ կ'ապացուցէ արխիւի ուժը՝ Գաբրիէլի կեանքին մէջ կարեւոր բացեր լեցնելու համար: Նեղմիտ կեդրոնացում մը այդ նշանակալից ուղեգրութեան կամ Ռօշքայի ձեռագիր ժամանակագրութեան վրայ միայն սահմանափակ ու սահմանափակող հայեացք մը կու տայ Գաբրիէլի արկածալից կեանքի մասին, մեզի ընծայելով պատում մը, որ կը յատկանշուի բացակայութիւններով ու բացերով, ինչպէս եւ վարկածային հարցումներով ու առեղծոքներով: Ի վերջոյ, այս է Տաշեանի եւ Ոսկեանի այլապէս գերազանց

55 Teply, *Gabriel aus Şebinkarahisar*, S. 234: Թեփիլի կը մէջբերէ թարգմանիչ Հայնրիխ Քրիստոֆ Օվեկլերը, որ ստացած էր օսմանեան սպայ Սեֆէրի վկայութիւնը: Վերջինս Պոլսոյ լեկումճը-պաշըն կամ փապուղի փորողներու հրամանատարն էր եւ հաւանաբար լատտեղեակ՝ պայթած վառօդարանին մասին. «Այլոց շարքին, նաեւ հարցաքննած եմ Սեֆէր անունով լեկումճը-պաշըն կամ փապուղի վարպետը Օֆէնի վառօդի աշտարակի պայթումի պատճառին մասին: Ի պատասխան, ան ըսաւ, թէ Մուրատ աղան՝ անձնակազմի տեղակալ (Zeuglieutenant) նշանակուած զինուորը Օֆէն [Պոլսոյ] ամրոցին մէջ... հայ ծառայ մը [ունէր], զոր կը կոչեն Tschohadar [Չոխատար] եւ կրնայ համեմատուի մեր սեմեկապանին հետ: Ըստ ծնունդի, [այս անձը] հայ քրիստոնէայ մըն էր, բայց թուրք դարձաւ եւ չորս տարի մնաց այս Մուրատ աղային հետ: Այլ թուր-

քեր սկսած էին կասկածիլ, որ ան, Եուսուֆ կոչուած այս ծառայ, թերեւս առիթէն կ'ուզէր օգտուիլ բերդը քելու եւ քրիստոնէաներու կողմը անցնելու: Նման կասկածի պատճառով, ան քանի մը օր շղթայուած պահուած է: Ասիկա մղեց ու դրդեց վերոյիշեալ Եուսուֆը, այս թուրքը, որ վառօդի աշտարակը վառէր իրեն փոխվրէժ: Եւ ոչ այլ ոք վառեց այս հրդեհը»: Թեփիլի, անհրաժեշտ փաստաթուղթերու քննութեամբ, կը լսագի այն խելամիտ եզրակացութեան, որ եթէ Գաբրիէլ իսկապէս կապ ունեցած է այս գործին հետ, կրնար դասաւորած ըլլալ, որ ոմն Չորպանը Ահմէտ Մուրատ աղայի կողքին ծառայող ուրիշ հրամանատար մը, գործողութիւնը կատարէ: Վերջինս ալ, իր հերթին, կրնար մեղադրուած ըլլալ Եուսուֆը՝ հայ կրօնափոխը:

56 Teply, *Johannes Diodato: Der Patriarch der ersten Armenier in Wien*, S. 47.

կերպով պիտի ուրուագծեմ քանի մը խորհրդածութիւններ սեռեր զանցելու անոր յատկութիւններուն մասին եւ հետապնդեմ հարցադրումի այն գիծը, որով այս յօդուածը սկսայ, եզրափակելով բնագրի գնահատումով իբրեւ տեսակ մը պատմական փաստաթուղթ:

Տետրակի ընտանեկան ամենամօտ առնչութիւնը գրական սեռի մը թերեւս կապն է «առաջին դէմքով պատումային» գործերու հետ, որոնք, ինչպէս Ճեմալ Գաֆատարի նորարար ուսումնասիրութիւնները եւ, անոր հետեւողութեամբ, Տանա Սաճարի եւ ուրիշներ փաստած են, սկսած էին աստիճանաբար յաճախակի կերպով երեւալ վաղ արդի շրջանին ո՛չ միայն Եւրոպայի, այլեւս Եւրասիոյ զանազան մասերու եւ յատկապէս Օսմանեան կայսրութեան ծիրին մէջ, այն ժամանակ, երբ Գաբրիէլ գրի կ'առնէր իր արկածալից կեանքի դէպքերը⁶²: Նոյնիսկ այստեղ, սակայն, Գաբրիէլի պատումը նեղ իմաստով առաջին դէմքով գրուած չէ: Այսուհանդերձ, այն չափով, որքանով մեր հեղինակը կը գծէ ինչ որ Փիեռ Պուրտիէօ այլ համագրի մէջ «կենսագրական յետագիծ» (“biographical trajectory” կամ “trajectoire biographique”) կը կոչէ իր կարեւոր «հաւանականներու միջոցով» (“les champs possibles”, կամ “space of possibles”), յայտնի է, որ անոր «մանր ժամանակագրութիւն»ը⁶³ աւելի քան անցողակի նմանութիւն մը ունի ինք-

նաներկայացման համանման պատումներու, զորս ոչ-աւանդական հեղինակներ կը գրէին Օսմանեան Կ. Պոլսոյ, Հալէպի եւ Դամասկոսի մէջ⁶⁴:

Այս կապակցութեամբ, ինչպէս իրեն գրեթէ ժամանակակից օսմանեան եւ սփիւռքեան հայերը, Գաբրիէլ կրնայ կոչուիլ, Սաճարի բառով, «նոր գրագիտութեան» (nouveau literacy) հեղինակ: Սաճարի կը զարգացնէ նոր գրագիտութեան գաղափարը ԺԸ. դարու Դամասկոսի արաբական գրական մշակոյթի «հասարակ հեղինակներ»ուն նուիրուած իր գործին մէջ, ցոյց տալու համար «անսովոր նախընթացներով հեղինակներու ժամանումը այն միջոցին մէջ, որ պատմականօրէն առանձնաշնորհումն էր ulamā-ին, բառացիօրէն՝ «գիտցող մարդիկ»⁶⁵: Սաճարի ընդգծածը մշակութային եւ ո՛չ թէ թեքնիք գրագիտութիւն մըն է: Ընթերցանութեան կամ գրութեան ըմբռնումի գրագիտութեան հմտութեան տարածումը այնքան կարեւոր չէ, որքան որ «մշակութային գրագիտութիւն»ը անոնց, որ նախապէս ընկերութեան լուսանցքը զետեղուած էին, բայց յանկարծ կը սկսին կարեւոր տեղ գրաւել իբրեւ հեղինակներ: Սաճարի նոր գրագիտութեան ուսումնասիրութեան կիզակէտին կը գտնուի Դամասկոսի սափրիչ մը՝ Շիհապ ալ-Տին Ահմէտ Իպն Պուտայիր (ծաղկած՝ 1762-ին), ստուերի տակ մնացած ու լուսանցքային կերպար մը, որ յանդգնութիւնը ունեցած է իր ժամանակներու քրոնիկ մը կազմելու, կեդրոնանալով իրեն պէս

62 Kafadar, *Self and Others* եւ Dana Sajdi, *Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant*, Stanford, Stanford University Press, 2013).

63 «Մանր ժամանակագրութիւն» եզրը փոխ առած եմ խորհրդաբան պատմաբան Վազգէն Յակոբեանէն, որ զայն օգտագործած է նուազ ծանօթ հայկական ժամանակագրութիւններու իր կազմած հաւաքածոյին մէջ (*Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ.*, հատոր 1-2, Երեսն, ՀՍՍՌ ԳԱ, հրատարակչութիւն, 1951-1956): Գաբրիէլի «ժամանակագրութիւն» վերաբնութեամբ է Յա-

կոբեանի երկրորդ հատորին մէջ սակայն հետեւելով ամբողջովին Տաշեանի *Յուշակ հայերէն ձեռագրացի* վրայ (տե՛ս Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., հտ. Բ, 402-409):

64 Pierre Bourdieu, *L'illusion biographique*, - Actes RSS 62-63, 1986. անգլերէն թարգմանութիւն՝ The Biographical Illusion (1986), - *Biography in Theory: Key Texts with Commentaries*, edited by Wilhelm Hemecker and Edward Saunders, Berlin/Boston, De Gruyter, 2017, p. 210-217.

65 Sajdi, *The Barber of Damascus*, p. 6.

«Հասարակ» մարդոց ապրուած փորձառութիւններուն վրայ: Ինչպէս Իպն Պուտայիր, նոր գրագիտութեան միւս երկվեցեակ հեղինակները, զորս Սաճտի կ'ուսումնասիրէ իր գիրքին մէջ, *սլամա*-ներու ընտրանիի կազմի դուրսէն կու գան եւ յաճախ համեստ զբաղումներ ունեցած են. աւելի'ն, ըստ իրենց ընկերային կարգավիճակին, անոնց գործածած լեզուն «որոշապէս *սլամա*-ի լեզուն չէր», բայց խօսակցական արաբերէնի առողջ չափաբաժին մը կը պարունակէր⁶⁶: Սեֆեան Սպահանի մասին Քաթրին Պապայեանի եւ Հալէպի մասին Պորիս Լիպրենզի ու Քրիստինա Ռիչարտսընի նորագոյն ուսումնասիրութիւնները ցոյց կու տան, որ ժէ. դարուն, երբ Գաբրիէլ կը գրէր իր պատմը, արդէն քանի մը նոր գրագէտ հեղինակներ գոյութիւն ունէին կարգ մը «Հասարակ» անհատներու պարագային՝ դասակարգային տարբերութիւններու եւ զբաղումներու գիծերէն անդին⁶⁷: Արդեօք Գաբրիէլ, որոշ ձեւով, նմանած է այդ հեղինակներո՞ւն: Ինչպէ՞ս հակիրճ համեմատութիւնը իր արաբախօս երկնմանակներուն եւ իր միջեւ կրնայ օգնել լուսաբանելու անոր տեղը իբրեւ հայ նոր գրագիտութեան ներկայացուցիչ:

Գրեթէ ժամանակակից արաբախօս իր նմաններուն պէս, Գաբրիէլ ընտրանիին պատկանող գրող մը չէր, այլ դերձակ մը եւ ճամբորդ առեւտրական մը: Յարաբերաբար «Հասարակ» անձ մըն էր, որ մօտաւորապէս կը ներկայացնէր իր ժամանակի ուրիշ անձեր, որ սկսած էին հեղինակներ դառնալ,

թէեւ չէին պատկաներ բարձր կրօնական դասուն հետ կապուած աւանդական գրողներու ընտրանիին, ըլլային իսլամական աշխարհի *սլամա*-ները կամ անոնց համապատասխան վարդապետները հայկական ծիրին մէջ: Կ'արժէ յիշել այստեղ, որ վաղ քրիստոնէական դարաշրջանէն եւ 405-ի շուրջ հայ գիրի ստեղծումէն մինչեւ ժԼ. դար, մօտաւորապէս, վարդապետներու դասակարգը գրեթէ մենաշնորհի վերածած էր պատմական ժամանակագրութիւններու կամ պատմութիւններու գրառումը, որոնք հայ ազգի պատմութիւնը սովորաբար կը նոյնացնէին Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ պատմութեան հետ կամ կը պատմէին մեծ անհատներու եւ թագաւորներու գործերը, որքանով այդպիսի թագաւորներ գոյութիւն ունէին⁶⁸: Այս հեղինակները շարունակած են հայ գրաւոր մշակոյթի իրենց տիրապետութիւնը վաղ արդի շրջանին եւ, կարելի է ըսել, մինչեւ ժԹ. դարու կէսերը: Մեծաւ մասամբ, անոնք գրած են գրաբար: «Եկեղեցւոյ սրբազան լեզուն, պատարագի եւ Աստուածաշունչի հայկական թարգմանութեան կենսական արիւնը»⁶⁹ հանդիսանալով մինչեւ մօտաւորապէս ժԱ.-ԺԲ. դարեր, ընտրանիի այս լեզուն ըստ երեւոյթին կը

66 Ibid., p. 77.

67 Kathryn Babayan, *The City as Anthology: Eroticism and Urbanity in Early Modern Isfahan*, (Stanford, Stanford University Press, 2022, և Boris Liebenz and Kristina Richardson, *The Notebook of Kamāl al-Dīn, the Weaver: Aleppo Notes from the End of the Sixteenth Century*, Beirut, De Gruyter, 2021: Ծանոթալիկ եւ Քաթրին Պապայեանի, որ ինձի Աշած է այս ուղղութիւնը:

68 Հայկական այբուբենի գիտիչն եւ անոր դերին հայ գրական պատմութեան մասին լաւագոյն քննարկողն տե՛ս James Russell, *On the Origin and Invention of the Armenian Script*, - "Le Muséon", 1074

3-4, 1994, p. 317-333, և Idem, *Alphabets*, in Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World, Glen Warren Bowersock, Peter Robert Lamont Brown, Oleg Grabar, eds., Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1999, p. 288-290: Հայոց պատմութեան մէջ ազգի իրիւ «դասական ազգ» փոփոխական իմաստներուն եւ Եկեղեցւոյ նոյնապետութեան հետ միասնաշունչութեան քննարկումը տե՛ս Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, գլուխ 8:

69 Michael Pifer, *Kindred Voices: A Literary History of Medieval Anatolia*, New Haven, Yale University Press, 2022, p. 136.

Հասկցուէր շատ Հայերու կամ անոնց մեծամասնութեան կողմէ⁷⁰: Երբ սովորական Հայերը սկսած են դժուարանալ Հին լեզուի իրենց Հասկացողութեան մէջ, ԺԲ.-ԺԳ. դարերուն շուրջ Հայերէն նոր տեսակ մը, ծանօթ «միջին Հայերէն» անունով, սկսած է ձեւաւորուիլ եւ լայնօրէն գործածուիլ ոչ-եկեղեցական եւ երբեմն եկեղեցական Հեղինակներու կողմէ: ԺԷ. դարուն, ստեղծուած է Հայերէնի երրորդ տեսակ մը, որ ծանօթ է «աշխարհաբար» կամ «քաղաքացիական Հայերէն» անուններով, որպէսզի գրաւոր լեզուն մատչելի ըլլար մեծաթիւ Հայերու, որոնք անկարող էին գրաբար կամ միջին Հայերէն կարդալ, ըստ երեւոյթին՝ բարբառային տարբերութիւններու պատճառով: Նոյնիսկ գրական լեզու մը, զոր գերազանց գիտնական մը կոչած է խառնակուտակ կամ «մախարոնիկ (macaronic) գրաբար»,⁷¹ գրաբարի խառնուրդ մը խօսակցական եւ օտար (մեծամասնութեամբ թրքական կամ պարս-

կական) բառապաշարով եւ արտայայտութիւններով, մեծ ժողովրդականութիւն վայելած է վաճառական Հեղինակներու շրջանակին մէջ, որոնք ճամբայ կը բանային Հայկական նոր գրագիտութեան մէջ գլխաւորաբար դիմելով ժողովրդավարացման այն մղումին, զոր տպագրական արհեստագիտութիւնը իրենց տրամադրութեան տակ դրած էր ուշ ԺԷ.-միջին ԺԸ. դարերուն: Այս նոր գրականութիւնը, որ Հեղինակուած է «կիսագրագէտ, բայց գործնական եւ խելացի» վաճառականներու կողմէ, Լէոյի կողմէ պատշաճօրէն նկարագրուած է իբրեւ «վաճառականների գրականութիւն»⁷²: Անոր նոր գրագէտ Հեղինակները մեծաւ մասամբ կ'ընդգրկէին վաճառականներ, ինչպէս Զաքարիա Ագուլեցի եւ Եղիա Կարնեցի կամ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց, որոնք գրած են առաջին դէմքով պատումներ, քրոնիկագրելով իրենց ճամբորդութիւնները Արեւելքի եւ Արեւմուտքի աշխարհներուն երկայնքին⁷³: Գաբրիէլ կը թուի պատկանիլ

70 Ծելտըն Փոլլոքի խորաթափանց մեկնաբանութիւններուն հետեւելով՝ սանսկրիտերէնի եւ Հարաւային Ասիոյ խօսակցական լեզուներու յարաբերութիւններուն վերաբերեալ, այսպէս կոչուած «գրաբար աշխարհաքաղաք»ի (cosmopolis), ընդհանուր ժամանակացոյցի մը մասին տե՛ս Ռաֆայէլ Իշխանեան, *Նոր գրական հայերէնը XVII-XVIII դարերում*, Երեւան, Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, 1979, էջ 3-5, Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն*, հատոր 2, Երեւան, Հայպետհրատ, 1951, յատկապէս գլուխ 23, եւ Marc Nichanian, *Ages et usages de la langue arménienne*, Paris, Editions Entente, 1988: Փոլլոքի բեղում գործին համար, տե՛ս Sheldon Pollock, *The Cosmopolitan Vernacular*, "Journal of Asian Studies", 57, 1, 1998, p. 6-37, ինչպէս եւ անոր գլուխ գործոցը՝ Idem, *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern South Asia*, Berkeley, University of California Press, 2006:

71 Թադ. Ավդալբէկեան, *Ճրանասական մեծ յեղափոխութիւնն ու ժամանակակից Հայերը*, - Հայագիտական հետազոտութիւններ, (Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969), 233, տողատակ 13. Ծնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Սաթենիկ Պատվական Թուֆանեանին այս յղումին յիշեցման համար:

72 Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, հատոր երրորդ, գիրք 2, տե՛ս *Երկերի ժողովածու*, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1973, էջ 523:

73 Զաքարիա Ագուլեցիի եւ իր կարեւոր աւետարական «Օրագրութեան» մասին, տե՛ս Զաքարիա Ագուլեցու *Օրագրութիւնը*, Երեւան, Արմֆանի հրատարակչութիւն, 1938 եւ Ծորն Պուռնութեանի անգլերէն թարգմանութիւնը (*The Diary of Zak'aria of Agulis*, Costa Mesa, CA., Mazda Publishers, 2002): Տե՛ս այս վաճառականին ու իր գործին մոլորում եւ յետմահու լոյս տեսած վաստակաւոր Աշոտ Յովհաննիսեանի կարեւոր ուսումնասիրութիւնը (*Աշոտ Յովհաննիսեան, Զաքարիա Ագուլեցիի եւ իր ժամանակը*, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, 2017): Եղիա Կարնեցիի ցարդ անտիպ ժամանակագրութեան համար, տե՛ս ձեռագիրը Մխիթարեան միաբանութեան վիեննայի մատենադարանին մէջ (*Պատմութիւն իմ կարճատու ի վերա անձկութեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց գորս կրեցի ի ազգէն ֆրանկաց մանաւանդ ի խաբէբայ կրօնաւորացն եւ ի սուտ եղբայրց եւ բարեկամ կոչեցելոց*, - ձեռ. 980): Խորաթափանց ուսումնասիրութիւններու համար, տե՛ս, Հ. Համազասպ. Ոսկեան. *Եղիա Աստուածատուրեան Մուշեղեան* եւ իր գրական արտայայտութիւնները,

րանայ հեղինակի կեանքը լիովին ըմբռնելու եթէ լրացուցիչ արխիւային փաստաթուղթեր չունի:

Այս իրադարձութիւններուն մէջ Գաբրիէլի, Տիոտաթոյի, «պարսիկ բժիշկ» Շահինի, վերջինիս եղբայր Վարդանի եւ նոյնիսկ Գարագաշի պէս անդրկայսերական ենթականերու դերը նկարագրելու համար մեր բերած փաստերը բնականաբար մասնակի, միջգրութեանական (intertextual) բնոյթ ունին, նոյնիսկ եթէ արխիւներէ քաղուած ըլլան: Այդ նիւթերը, ի հարկէ, իրենք զիրենք կը լրացնեն ու կը յղեն. բոլորն ալ կը պատկանին Գաբրիէլի գրիչին կամ կայսերական գրագիրներուն, որոնց արխիւային թղթաբանութիւնը մաղէ անցուցած է Քարլ Թեփլի եւ մեզի հրամցուցած՝ իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններով: Ապացոյցներու բնոյթը հաշուի առնելով, թերեւս յարմար է Գաբրիէլի կեանքի մեր պատումը աւարտել յղելով տը Վիգէի գործին, որուն ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս վերը յիշուած է, գործած է պատմական տեղեկաբերներու իրենք զիրենք յղող մեր շրջանակէն դուրս: Տը Վիգէի վկայութիւնը կը վաւերացնէ արուեստագէտ, վաճառական, դերձակ ու գաղտնի գործակալ Գաբրիէլի բարեկամութիւններու խճճուած ոստայնին պատմականութիւնը: Պոլտայի գրաւման իր պատումին մէջ, տը Վիգէ կը թուի արձագանգել Գաբրիէլի սխրագործութիւններուն, առանց յականջ յանուանէ յիշատակելու զինք:

Հայ մը, որու կինն ու զաւակները Վիեննա էին, փախած ըլլալով Պոլտայէն, եկաւ ու լուր տուաւ, թէ ենիշերինները երկու անգամ յորդորած էին փաշային քաղաքը յանձնել, բայց զինք համաձայն չգտնելով, ըսած էին իրեն, թէ պիտի պաշտպանուէին որոշ ժամանակ, բայց չէին ուզեր սպասել մինչեւ վերջը⁷⁶:

Այլ առիթով, տը Վիգէ կը մատնանշէ, թէ Գաբրիէլ հաւանաբար Պոլտայի միակ հայը չէր, որ կենսական տեղեկութիւններ ու հետախուզական տուեալներ կը հաղորդէր Վիեննա՝ հունգարական մայրաքաղաքի օսմանեան պաշտպանական գիծերու վիճակին մասին:

Հոն [Վիեննա] ուրիշ հայ մըն ալ կար, որ փախած էր քաղաքէն: Ըսաւ, թէ հոն մեծ վախ կար, թէ հոն ոչ աւելի քան երկու հազար ենիշերի կը մնար, որոնց թիւը կը նուազէր ամէն օր եւ որոնք միայն կը պաշտպանուէին իրենց զիրենք, որովհետեւ իրենց ապահովութիւն տրուած էր, որ երկու բանակներ ճանապարհին էին՝ պաշարումը վերցնելու համար⁷⁷:

Թէեւ տը Վիգէի տեղեկատուական աղբիւրները անյայտ են, քանի մը պատճառներով կարելոր է այն փաստը, որ ան ի մտի ունի մեր հեղինակ Գաբրիէլը վերի առաջին պարբերութեան մէջ, եւ վաճառական Վարդանը, որուն եղբայրը՝ բժիշկ Շահինը, կարելոր դեր ունեցած էր Գաբրիէլի հաւաքագրումին մէջ, կամ Գարագաշը երկրորդ պարբերութեան մէջ: Նուազ կարելոր չէ տը

76 **Donneau de Visé, Histoire du Siège de Bude**, p. 99 («Un Arménien, qui avoit sa femme & ses Enfants [sic] à Vienne, s'estant échapé de Bude, vint donner avis que les Janissaires avoient pressé deux fois le Bacha de rendre la Place, mais que ne l'ayant pas trouvé de ce sentiment, ils luy avoient déclaré qu'ils se défendroient encore quelque temp, mais qu'ils ne vouloient pas attendre l'extremité»): Հեղինակը փութելու թուականները շփոթած է կամ դէպքերու ընթացքը խառնած: Եթէ այս անձը Գաբրիէլն է, դժուար է իմաստաւորել այն փաստը, որ ան չէ ամուսնացած մինչեւ պատերազմի ասարտը, այսինքն՝ Յունուար 1687: Անշուշտ, հեղինակը

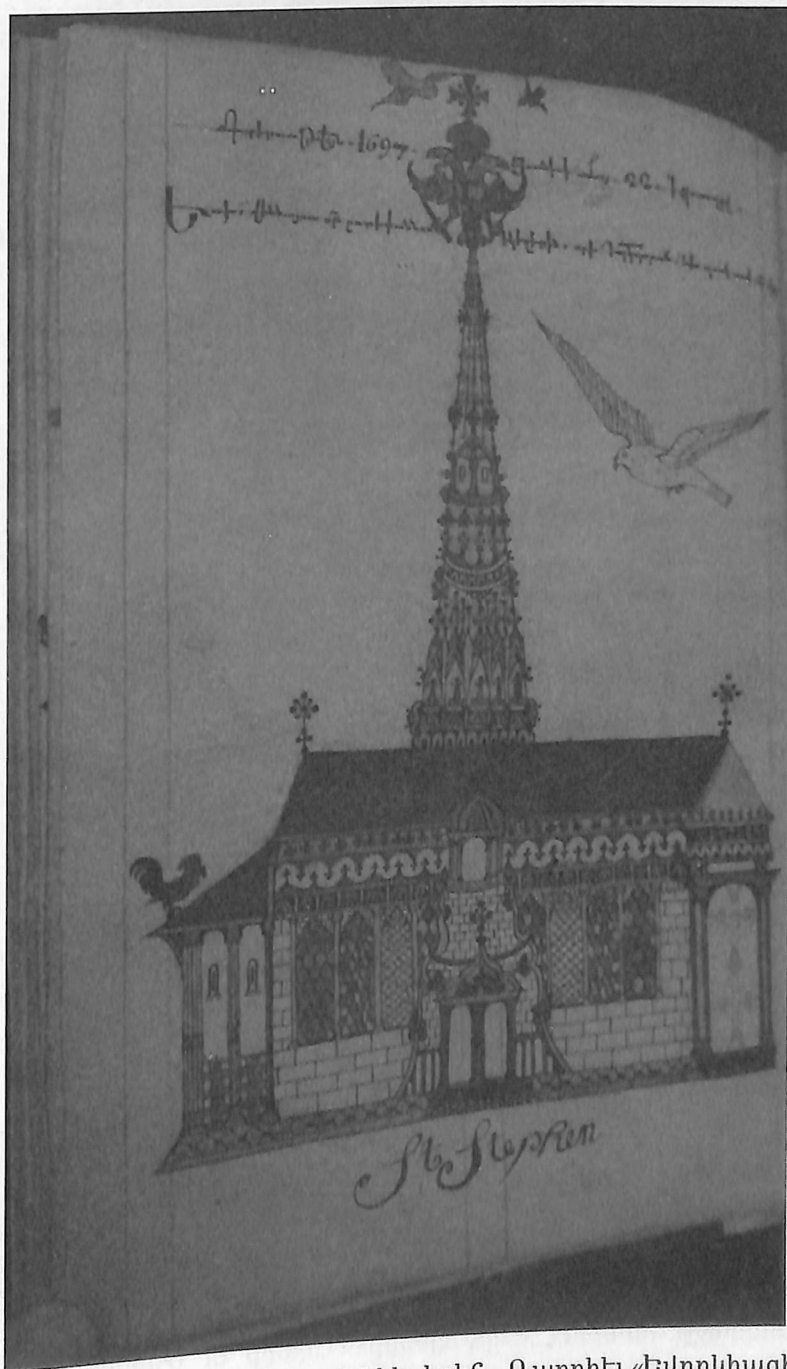
կրնայ ճիշդ ըլլալ նաեւ, քանի որ Գաբրիէլ իր ամուսնութիւնը Յունուար 1686 կը թուագրէ, ի տարբերութիւն Թեփլիի կարդացած արխիւային փաստաթուղթերու արձանագրած անելի ուշ թուականին: Տե՛ս ծանոթագրութիւն 55:

77 *Ibid.*, p. 108 («Il y eut encore un Armenien qui se sauva de la Ville. Il dit que la consternation y estoit tres-grand; qu'il n'y restoit plus que deux mille janissaires dont le nombre diminuoit tous les jours, & qu'ils ne se defendoient que parce qu'on les avoit assurez, qu'il y avoit deux Armées en marche, pour venir faire lever le Siege»):

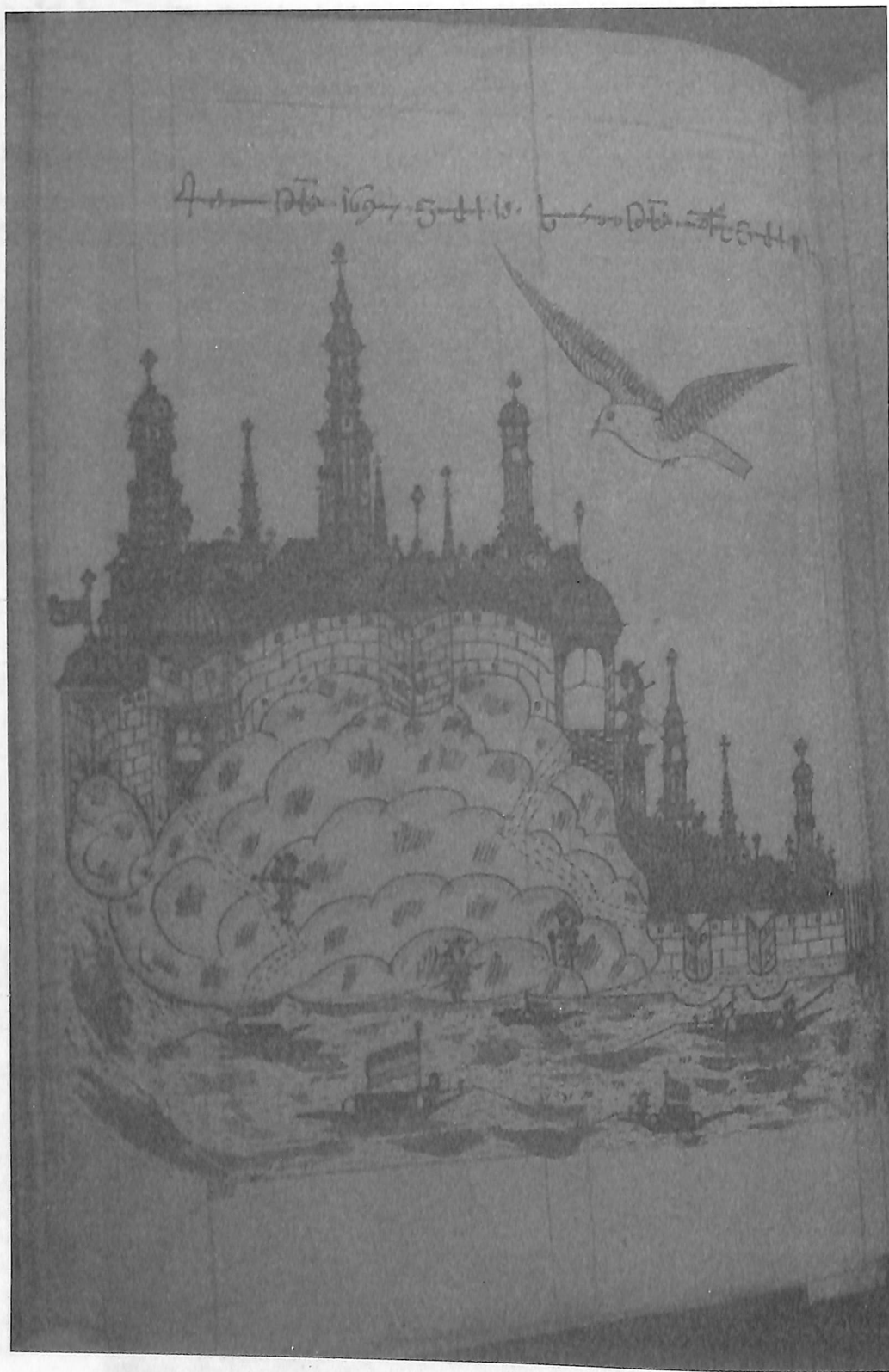
Վիգէի հաստատումը, որ վերը ներկայացուած Գաբրիէլի արկածալից կեանքի ժամանակաւոր ուրուագիծը՝ անոր զծագրութիւններու տետրակի պրիսմակին ընդմէջէն, հիմնուած է ապացոյցներու վրայ, որոնք կ'երթան աւելի անդին, քան բուն դե-

րակատարներու արտադրածները՝ ընդհանուր համաշխարհային պատմութեան լայն հոսանքին մէջ:

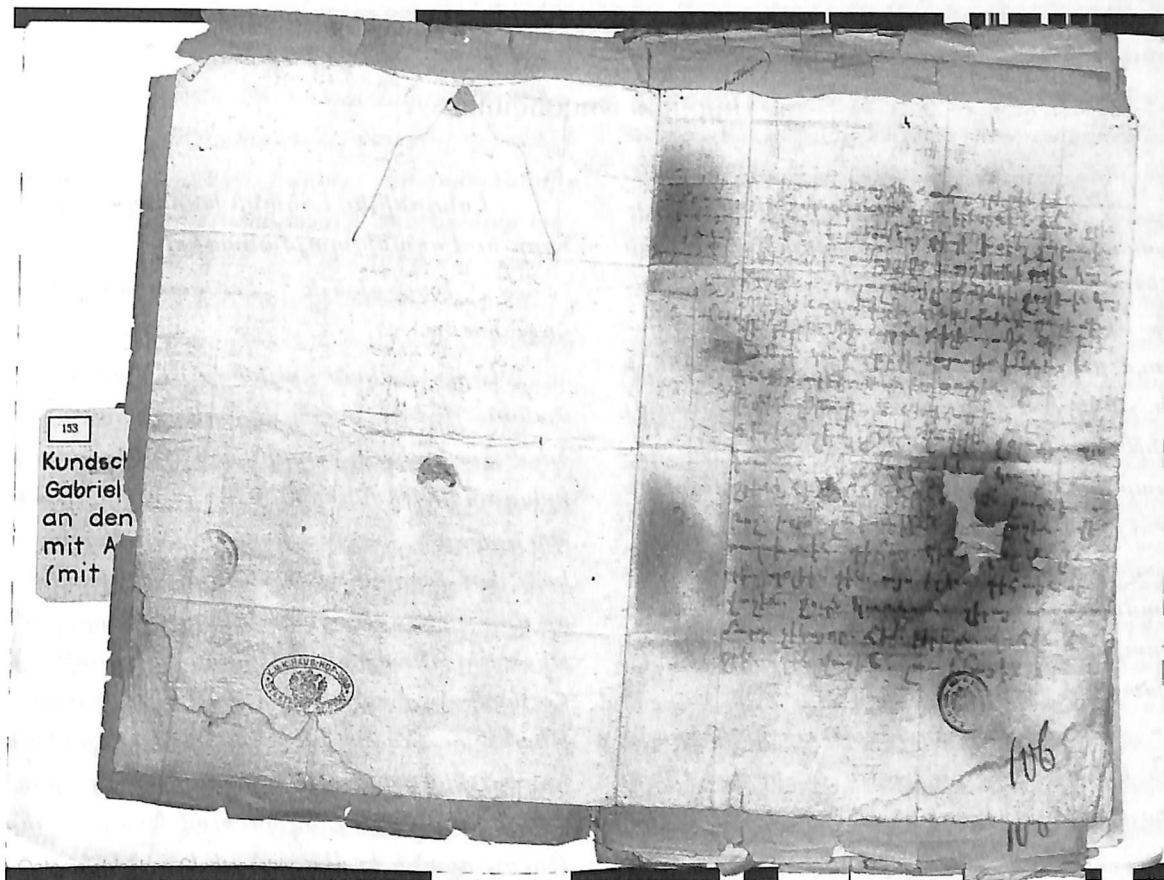
Անգլերէնէ թարգմանութիւն՝
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Նկար 1. Սուրբ Ստեփաննոս մախավկայի եկեղեցին, Գաբրիէլ «Եվդոկիացի», «Նկարք եւ ժամանակագրութիւն», Cod. Arm. 21, Österreichische Nationalbibliothek, folio 8v.

Նկար 2 Պոտափեշթ, Կապրիել «Նվրոկիացի» «Նկարք և ժամանակագրություն», Cod. Arm. 21, Österreichische Nationalbibliothek, folio 7v.

Նկար 3. Գաբրիել «Եվդոկիացիի» մասամբ այրուած լրտեսագիր, "Hungarica," Haus-Hof- und Staats Archiv (HHSta), House, Court, and State Archive, Hungarica (Ungarisch Akten), Türkei, Fasc. 153, fol. 106.